म नादश्च, चतुष्टात् तथा । लवणसमुद्रादिपरत्वे सप्तत्वानाक इति भेदः । चतुर्भुजविष्णुबाहुशब्दोऽपि तथा । स्वर्गहस्तिनामैरावतादीनां चतुर्दन्तानामुत्तरं दन्तशब्दस्तथा । हस्त्यश्वरथपादातरूपसेनाङ्गम्, उपायः सामदानभेददण्डरूपः, दिनरात्रयोश्चतुर्थांशरूपयामशब्दश्च तथा । युगं सत्यत्रेताद्वापररूपं तथा शकटांशविशेषपरत्वे द्वन्द्वपरत्वे च द्वित्वबोधकमिति । आश्रमः ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यासरूपस्तथा । शा० ति० उक्ताः । तत्त्वम् आत्मविद्याशिवतत्त्वरूपम् प्रधानादितत्त्वपरत्वे चतुर्विंशतिसंख्याबोधकमिति भेदः । मनोवृत्तिः संशयनिश्चयगर्व्वाभिमानरूपा तथा । वाग्वृत्तिः परापश्यन्तीमध्यावैखरीरूपा तथा । अर्थबोधनशक्तिविशेषपरत्वे द्वित्वस्य त्रित्वस्य वा मतभेदेन बोधिकेति भेदः । भावः वेदान्तिमते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयरूपस्तथा । सांख्यमते तु धर्माद्यष्टपरत्वेनाष्टत्वबोधकः वैशेषिकमते षट्त्वस्येति भेदः । विष्णुमूर्त्तिः वासुदेवानिरुद्धसंकर्षणप्रद्युम्नरूपा तथा । शङ्खादिचतुष्टयविन्यासभेदकृता तन्मूर्त्तिस्तु चतुर्विंशतित्वस्य बोधिकेति भेदः । गणेशः "गणाधिपं गणेशानं तृतीयं गणनायकम् । गणाक्रीडं पीतगौररक्तनीलरुचः क्रमात्" शा०ति० १३प० उक्तपीतादिवर्णयुक्तगणाधिपादिरूपस्तथा । आत्मादि आत्मान्तरात्मजीवात्मपरात्मरूपस्तथा । पीठशब्द उड्डियान जालन्धरपूर्णगिरिकायार्थकः तथा । धर्म्मादि धर्म्मज्ञानैश्वर्य्यवैराग्यरूपम् अधर्मादि अधर्माज्ञानानैश्वर्य्यावैराग्यरूपञ्च तथा सांख्यमते धर्मादि अष्टत्वस्य बोधकमिति भेदः । लक्ष्मीगजः दमकादिरूपः, दिशः प्राच्यवाचीपश्चिमोत्तररूपा तथा । अवान्तरदिक्परत्वे अष्टत्वस्य दशत्वस्य वा बोधिका इति भेदः । ज्योतिः विश्वप्राज्ञसूत्रात्मान्तर्यामिरूपम् । एवमन्येऽपि यथा रोहिणी राशिचक्रे तस्यास्तूर्य्यत्वात् तदभेदात् तदधिपब्रह्माऽपि तथा । प्रतिष्ठा तस्याश्चतुरक्षरपादकत्वात् तथा । सत्ययुगार्थककृतशब्दः चतुस्त्रिद्व्येकसंगुणा" सू० सि० उक्तेः "महायुगप्रमाणद्वादशसहस्रदशांशस्य चतुर्गुणरूपत्वात्तस्य तथात्वम् । सार्थकशब्दः नामाख्यातनिपातोपसर्गात्मकत्वात्, पुरुषार्थश्च धर्मार्थकाममोक्षरूपत्वात् तथा । नायकः धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्तात्मकत्वात् दक्षिणधृष्टानुकूलशठात्मकत्वाद्वा तथा तेषां प्रत्येकमुभयधर्म्मत्वे षोडशभेदत्वात् षोडशत्वस्येति भेदः । काव्यरीतिः वैदर्भीगौडीपाञ्चालीलाटिकात्मिका चतुष्टात्तथा । प्रलयः नित्यनैमित्तक प्राकृतात्यन्तिकात्मकत्वात् तथा भगवद्भक्तः "चतुर्विधा भजन्ते माम्" इत्युपक्रम्य "आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च पुरुषर्षभ !" इति गीतोक्तेः चतुष्कत्वात् तथा । अभिनयः आङ्गिकवाचिकाहार्य्यसात्विकात्मकः चतुष्कत्वात् तथा । नायकादिव्यापारविशेषात्मकरीतिः कौशिकीसात्वत्यारभटीभारतीरूपा चतुष्कत्वात्तथा । कौशिक्यङ्गम् "नर्म्म च नर्म्मस्फुर्जो नर्म्मस्फोटश्च नर्म्मगर्भश्च" इत्युक्तनर्मादिरूपं तथा । सात्वत्यङ्गम् । "उत्थापकोऽथ संहात्यः संलापः परिवर्त्तकः । विशेषा इति चत्वारः सात्वत्याः परिकीर्त्तिता" इत्युक्तोत्थापकादिरूपस्तथा । आरभट्यङ्गम् "वस्तूत्थापनसंफेटौ संक्षिप्तिरवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तवस्तूत्थापनादिरूपं तथा । अनेकाश्रितगुणः संयोगविभागद्वित्वादिसंख्याद्व्यादिपृथक्त्वरूपः चतुष्टात्तथा । आध्यात्मिकतुष्टिः "आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः" सा०का० उक्तप्रकृत्यादिरूपा चतुष्टात्तथा । चित्तपरिकर्मार्थभावना मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षात्मिका चतुष्टात्तथा । समाधिविघ्नः लयविक्षेपकषायरसास्वादात्मकः चतुष्कत्वात्तथा । संन्यासी कुटीचक बहूदकहंस परमहंसात्मकस्तथा । अनुबन्धः विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिरूपस्तथा । ब्रह्मविविदिषासाधनम् इहामुत्रार्थफलभोगविरागनित्यानित्यवस्तुविवेक शमादिषट्कमुमुक्षारूपं तथा । कल्पितकर्मकारकम् । औदासीन्यप्राप्तानीप्सिताकथितान्यपूर्वकरूपं तथा । वीजम् एकानेकवर्णसमीकरणमध्यमाहरणभावितात्मकं तथा । सङ्केतविषयः जातिद्रव्यगुणक्रियारूपस्तथा । द्रव्यारम्भकः स्पर्शवद्द्रव्यञ्च क्षितिजलतेजोवायुरूपत्वात्तथा । अपरमुक्तिः सालोक्यसायुज्यसार्ष्णिसारूप्यात्मिका तथा । कार्य्योत्पत्तिप्रकारः असतः सदुत्पत्तिः सतोऽसदुत्पत्तिः सतोविवर्त्तः सतः सदुत्पत्तिश्चेति चतूरूपत्वात् तथा । वृद्धिः कायिकाकालिकाकारिताचक्रवृद्धिरूपा तथा । सिद्धान्तः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरूपः चतुष्टात्तथा । वर्णोत्पत्तौ आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतात्मकश्चतुष्कत्वात्तथा । विप्रलम्भः, पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकः चतुष्कत्वात्तथा ।

५ पञ्चत्वबोधकाः । कवि०ल० युधिष्ठिरभीमार्जुनकुलसहदेवानाम् पाण्डुपुत्राणां, पञ्चाननशिवमुखानां, श्रोत्रत्वग्नेत्ररसनघ्राणात्मकानां ज्ञानेन्द्रियाणाम्, वाक्पाणि-